

судов в XVIII — первой половині XIX века на українських землях Російської імперії, установленню структури, функцій і повноважень судових органів в означений період, а також судової системи на українських землях Російської імперії по судової реформі 1864 года. Обращається особливе уваження на нормативні акти, котрі внесли в російське і українське судопроизводство важні елементи правосуддя.

Premises which assisted formation of justices of the world courts of XVIII — to beginning of XIX age are examined in the article, establishment of structure, functions and plenary powers of judicial bodies, in a noted period and also judicial system on Ukrainian earths of the Russian empire after judicial reform 1864 years. The special attention applies on normative acts which brought in the important elements of justice in Russian and Ukrainian judiciary.

Література

1. Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству // Проблемы законности. — 2001. — № 8.

2. Балугьянский М. А. Рассуждение об учреждении губерний // Судебная реформа 1864 г. — М., 1867.

3. Джанишев Г. А. Эпоха великих реформ. Исторические справки. 4-е изд. // Судебная реформа 1864 г. — СПб., 1907. — С. 420–425.

4. Сперанский М. М. План государственного преобразования гр. М. М. Сперанского. — М., 1905. — Т. VI. — 359 с.

5. Мокринский С. П. Выборный мировой суд // Материалы по судебной реформе в России 1864 г. — Пг. : Сенат. тип., 1914.

6. Немытина М. В. История становления и развития института мировых судей в России // Мировой судья. — 2007. — № 4. — С. 60–62.

7. Окунев Н. К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей // Журнал Министерства юстиции. — 1896. — № 2.

8. Достаточное ли у нас число образованных людей для осуществления судебной реформы? // Журнал Министерства юстиции. — 1863. — № 4.

9. Учреждение судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. — М., 1984. — Т. 8. — С. 33–41.

10. Учреждение судебных установлений // Судебные Уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны: 20 нояб. 1864г. — 2-е доп. изд. — СПб. : Изд-во Гос. Канц., 1867. — Ч. 3, V, VIII.

УДК 340.15(477)“1960/80”:347.962

Т. Угненко,

асистент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ТА СПРОБИ АКТИВІЗАЦІЇ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В УРСР У 60–80-Х РР. ХХ СТ.

Норми радянського законодавства забезпечували засідателям можливість відігравати активну роль на всіх етапах розгляду справи та містили гарантії

прийняття самостійного рішення, незалежного від рішення судді. Натомість, статистичні дані, зібрані в 60–80-х рр. ХХ ст., та публікації у ЗМІ переконли-

во доводять, що практика реалізації цих норм самими засідателями знаходилася на досить низькому рівні внаслідок їх пасивності. У колах громадськості навіть виробився термін, який пізніше перейшов у наукову літературу, для позначення тих засідателів, що не проявляли активності, самостійності під час судового процесу, повністю віддаючи натомість ініціативу професійному судді, — «кївали».

Початки обговорення проблеми пасивності народних засідателів розпочалися ще в 60-х рр. ХХ ст., коли радянські автори обережно визнавали, що засідателі не схильні до самостійної реалізації своїх прав, водночас підкреслюючи незначний характер поширення цього явища [1]. Типовим у цьому плані є наступний висновок М. Голубевої: «Аналіз судової практики показує, що народні засідателі в основному активно, з усією відповідальністю беруть участь у розгляді справ, у виховній роботі, що проводиться суддею, у контролі за виконанням вироків та рішень. Але в роботі засідателів в суді є і недоліки, що визначаються головним чином у недостатній активності народних засідателів під час розгляду справ та прийняття рішень. Пасивність окремих засідателів веде, як правило, до того, що вони беззаперечно погоджуються з головуючим» [2]. Однак з часом звинувачення у пасивності почали звучати у особливо різкій формі насамперед в період другої половини 80-х рр. ХХ ст., коли проголошення гласності та початку судової реформи зумовило публікацію серії відвертих статей, присвячених проблемам радянської моделі судоустрою та судочинства, у тому числі і інституту народних засідателів.

Спогади засідателів 70–80-х рр. ХХ ст., а також матеріали радянської преси, присвячені судовим процесам, дійсно демонструють чимало випадків, коли засідателі активно втручалися в розгляд справи, відстоювали свою точку зору, інколи всупереч суддівському рішенню. Радянська преса всіляко намагалася привернути увагу до цього факту, пропагуючи таким чином подіб-

ну поведінку і серед інших учасників судового процесу, пропонуючи брати з них приклад, переймати досвід. Однак, на наш погляд, не дивлячись на пропаганду і зусилля авторів матеріалів показати «активного» народного засідателя як типовий образ тогочасної системи судочинства, подібна поведінка продовжувала носити поодинокий характер, і реальна ситуація на місцях була далекою від тієї, що зображувала офіційна ідеологія. Перш за все, про це свідчить статистика, а саме результати анкетувань суддів, які періодично проводилися в рамках досліджень інституту народних засідателів. Так, проведене у 70-х рр. ХХ ст. анкетування 330 народних засідателів виявило, що, за їх власним визнанням, лише 16 % брали активну участь у роботі суду, а незгоду з рішенням головуючого у справі висловили 18 %, однак більшість з них зробила це в усній формі, без викладення «окремої думки» письмово. Також більше 36 % не задали жодного питання підсудному, свідкам чи експертам [3]. Повторне опитування, проведене журналістами серед народних засідателів та суддів наприкінці 80-х рр. ХХ ст., виявило, що ситуація з активністю народних засідателів суттєво не змінилася. Так, близько 75 % опитаних народних суддів визнали, що під час їх головування у судових засіданнях народні засідателі безініціативно відносилися до виконання своїх обов'язків. Аналогічний погляд висловило і близько 62 % опитаних народних засідателів [4].

По-друге, свідченням збереження низької активності народних засідателів була постійна увага до цієї проблеми з боку керівництва держави, насамперед очільників судової системи. У період 60–80-х рр. ХХ ст. приймається серія указів, інструкцій, розпоряджень, в яких червоною ниткою проводиться вимога підвищувати рівень активності народних засідателів, боротися з пасивною поведінкою під час розгляду справи. Так, наказ міністерства юстиції СРСР, виданий у 1975 р., вимагав від суддів всіх інстанцій проведення «конкретних заходів щодо поліпшення організації

роботи з народними засідателями», підкреслюючи при цьому, що «забезпечення активної участі народних засідателів у відправленні правосуддя — важливе державне завдання, яке вимагає повсякденної уваги з боку судів й органів юстиції» [5]. Проте реалізація даного наказу вочевидь не дала потрібних результатів, позаяк в 1987 р. Пленум Верховного Суду СРСР вже в черговий раз констатував, що: «як показало вивчення судової практики, деякі народні засідателі не повністю використовують свої права й недостатньо беруть активну участь у дослідженні доказів. Судді не завжди забезпечують народним засідателям належну допомогу в підготовці до розгляду цивільних і кримінальних справ, не приймають мір до підвищення їхньої активності, іноді самі допускають порушення законодавства, що регламентує участь народних засідателів у здійсненні правосуддя» [6].

Таким чином, вищезазначене дозволяє констатувати, що проблема пасивної поведінки народних засідателів не була надуманою чи надмірно роздутою, як це стверджували окремі автори, а носила цілком реальний характер. У зв'язку з цим необхідним видається окреслити основні причини подібної поведінки народних представників, оскільки в науковій літературі з цього приводу також існує тривала дискусія щодо того, які ж саме фактори — об'єктивні (політична система, тоталітарна держава, недосконале законодавство), чи суб'єктивні (особистість народних засідателів) мали визначальне значення.

Серед основних пояснень причин пасивності народних засідателів, які наводяться в літературі радянського та пострадянського періоду, як правило, домінуюче місце обіймає звинувачення суддів у прагненні підпорядкувати собі засідателів, зробити їх слухняними учасниками судового процесу. З точки зору прихильників цієї тези, професійний суддя міг бути не зацікавлений у надмірній активності народних представників з ряду обставин. По-перше, самостійні висновки засідателів, у разі їх незгоди з суддівським рішенням, могли бути ві-

дображені у «окремій думці», що в подальшому зумовлювало обов'язковий перегляд справи у вищій інстанції і слугувало додатковою підставою для скасування рішень судді. По-друге, як це часто впливало з пояснень самих суддів, відсутність належної підготовки засідателів, нерозуміння ними основних принципів судочинства, норм кримінального та цивільного права, призводили до помилкових тверджень та суджень, тож суддя, який володів професійними знаннями і навиками, повинен був взяти на себе основний тягар з ведення справи, внаслідок чого засідателі усувалися на другий план. У історичних джерелах збереглося чимало скарг народних суддів на засідателів, які через відсутність знань «заважають» їм працювати. Типовими були наступні висловлювання: «народні засідателі неправильно оцінюють актуальність справ», «враховують при винесенні вироку лише пом'якшувальні обставини»; «іноді допомагають при розгляді справ, але частіше заважають через незнання законів і звичайну людську жалість»; «приходять у суд, щоб «стримувати» суддю, що, на їхню думку, буде обов'язково обвинувачувати підсудного»; «не можуть вирішувати питання про кваліфікацію, така вимога нереальна для народних засідателів»; «при визначенні міри покарання звертають увагу тільки на особистість підсудного, забуваючи про тяжкість, суспільну небезпеку злочину» [7].

Аналізуючи наявні матеріали, можна дійти висновку, що дійсно частина суддів намагалася поставити засідателів у залежність від себе, придушити їх ініціативу, зробити слухняними виконавцями своєї волі. Так, непоодинокими були випадки, коли суддя змушував засідателів підписувати вирок чи рішення суду, яке ґрунтувалося на його аналізі ситуації, не надаючи увагу запереченням, які лунали від народних засідателів. Зокрема, підставою для скасування рішення народного суду став конфлікт між суддею та народним засідателем, який закінчився тим, що суддя змусив підписати засідателів вирок, з яким врони не були згодні, і заборонив засідателям виклас-

ти свою «окрему думку» [8]. Також були зафіксовані випадки, коли судді просто зазначали у протоколах засідателів, які були відсутні під час судового процесу, і передавали документ їм на підпис.

Ще більше було ситуацій, коли судді ухилялися від роз'яснень засідателям їхніх прав та обов'язків, першими вносили пропозиції щодо призначення покарання та першими голосували за їх прийняття, грубо порушуючи законодавство, і тим самим створювали вигляд вирішеності справи, що спонукало засідателів до приєднання до їх рішення. Подібні випадки, загалом, були поширеними в усіх республіках СРСР, і з кожним роком проблема обмеження суддями прав народних засідателів набувала дедалі більшого розмаху. Спроби центральної влади вплинути на цей процес не дали значних результатів. Так, незадовго до розпаду СРСР Верховний Суд СРСР у черговий раз змушений був «нагадувати» суддям, що «під час обговорення виникаючих у справі питань і постанови судових рішень» вони зобов'язані «забезпечувати засідателям повну волю суджень і вираження своєї думки в справі», і зокрема: «суворо дотримуватися вимоги закону про те, що головуючий подає свій голос при голосуванні за вирок останнім» [6].

Таким чином, вищезазначені факти переконливо доводять, що в 60–80-ті рр. ХХ ст. дійсно простежується тенденція фактичного «підпорядкування» народних засідателів професійним суддям і набуття останніми визначальної ролі як в управлінні судовим процесом, так і у остаточному вирішенні справи. Водночас, на наш погляд, не можна повністю перекладати вину за це лише на професійний суддівський корпус чи створювати видимість обмеження народного контролю за судовою системою з боку правлячої партії. Як судді, так і самі засідателі визнавали той факт, що головуючий часто змушений був порушувати закон, брати на себе керівну роль у процесі через пасивність самих народних засідателів. Звертаючи увагу на це, частина дослідників цілком слушно зазначала, що у багатьох випадках

пасивність народних засідателів ставала не наслідком протиправних дій судді, а навпаки — їх причиною. У спогадах суддів того періоду неодноразово згадуються моменти бездіяльності народних засідателів, незважаючи на спроби головуючого залучити їх до більш активного розгляду справи.

Чому ж, маючи змогу займати активну роль у судді, засідателі натомість вдалися до пасивної форми споглядання? На наш погляд, тут можна виділити кілька причин:

- Освітня. Більшість народних засідателів не мали належного рівня правової освіти — факт, який наводиться як статистичними, так і публіцистичними джерелами [9]. Так, проведене у 80-х рр. ХХ ст. анкетування виявило, що 83 % засідателів не навчалися в народних університетах правових знань, і 58 % опитаних визнало, що причиною неможливості реалізації ними закріплених прав стала відсутність належного рівня правових знань [4]. Самі ж судді, як ми відзначали вище, далеко не завжди розтлумачували засідателям їхні права та обов'язки, не кажучи вже про пояснення складних юридичних конструкцій. За таких умов, не орієнтуючись у інформації, яка надходила їм під час судового засідання, засідателі не могли долучитися до її обговорення чи виробити самостійне судження.

- Психологічна. Вона була тісно пов'язана з попередньою і фактично впливала з неї. Більшість спеціалістів у юридичній психології відмічали факт «емоційно-психологічної» залежності засідателів від суддів, що ґрунтувалася на впевненості в їх більш глибоких знаннях та професійному досвіді та непевності у правильності своїх рішень через відсутність елементарних правових знань. Ця теза цілком співпадає з висновком, зробленим радянськими психологами у 70-х рр. ХХ ст. після анкетування народних засідателів. «Ще більші розходження в становищі судді й народних засідателів, — писали вони, — природно, випливають із того, що для судді його діяльність є посадовим обов'язком, що він несе реальну відповідальність за

якість судочинства, що він має необхідні спеціальні знання й більший досвід карно-процесуальної діяльності та ін. Все це закономірно обумовлює нормальну соціально-психологічну реакцію підпорядкування народних засідателів, авторитет судді при формуванні переконання у зв'язку з розглядом і вирішенням кримінальної справи й посилення впливу думки більшості у суддівській колегії на думку народного засідателя, що залишився в меншості» [7].

• Кадрова. Попередньо ми вже відзначали, що засідателями обирали далеко не найкращих представників радянського суспільства, тих, хто не мав особливого значення для підприємства. Як зазначав з цього приводу один з суддів: «низький рівень освіти і юридичної грамотності народних засідателів наводить на думку, що обирають їх на підприємствах за принципом найменшої зайнятості й найменшої цінності для виробництва» [7]. Такі особи і в буденному житті, у звичному для себе оточенні не проявляли особливої ініціативності, тож складно було очікувати від них різкої зміни поведінки у судовому процесі.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що причиною пасивності народних засідателів стали не лише недосконале законодавство чи прагнення судді позбавити їх передбачених законом прав, а й позиція самих народних засідателів, які під впливом ряду факторів (психологічного, освітнього, особистого тощо) добровільно самоусувалися від активної роботи у народних судах, перетворюючись таким чином на широко висвітлених на сторінках радянської преси «ківал».

Слід віддати належне радянській державі, яка розуміла всю серйозність даної проблеми та небезпеку для створеної нею моделі судочинства. Протягом 60–80-х рр. ХХ ст. постійно проводилася заходи щодо посилення активності народних засідателів. Серед них можна виділити:

• Підвищення освіти. На початку 60-х рр. ХХ ст. виконання завдань щодо посилення підготовки народних засідателів було в основному покладено на народних суддів. Однак досить швидко

практика виявила недосконалість цього освітнього механізму. Перш за все, значна частина суддів не володіла навиками педагогічної майстерності і не могла подати матеріал на рівні, прийнятному для сприйняття народними засідателями. За таких умов постало питання про нові форми роботи з засідателями, нові способи підвищення їх рівня освіти. Починають організовуватися народні університети правових знань — загальнодоступні просвітительські установи, що сприяють підвищенню правової культури та правової освіти незалежно від освітнього рівня й віку. Держава приділяла багато уваги створенню подібних освітніх установ у всіх регіонах СРСР. На кінець 1987 р. в країні діяло 2,5 тисячі народних університетів правових знань, а кількість слухачів у них перевищувала 600 тис. осіб. Як відзначають більшість радянських дослідників, створені факультети дозволили значно підвищити рівень правової освіти народних засідателів, сприяли у них формуванню необхідних для роботи знань та навичок. Анкетні опитування також виявили, що засідателі, які отримали свідоцтво про закінчення факультету сучасних знань, виявляли набагато більшу активність, ніж їхні колеги, що не пройшли відповідну підготовку.

• Популяризація посади народних засідателів. Намагаючись привертати до роботи у народних судах кращих представників радянського суспільства, влада приділяла багато уваги створенню у ЗМІ позитивного іміджу народних засідателів, підкреслюючи при цьому високу соціальну значимість їхньої роботи.

• Закріплення гарантій та пільг для народних засідателів. Зрозуміло, що одні лише моральні заохочення не могли належним чином компенсувати витрат часу, пов'язаних з виконанням функцій засідателя, тож держава вимушена була паралельно розробити систему соціально-економічних гарантій та пільг, які б підвищили зацікавленість людей у виконанні обов'язків засідателя та створили комфортні умови при роботі у суді. Приділяючи увагу соціально-економічним правам засідателів, радянська

влада не могла оминати увагою і питання матеріальної компенсації за час, витрачений на виконання обов'язків народного засідателя. Попередня практика радянського будівництва визначила два підходи до вирішення цієї проблеми: перший передбачав виконання обов'язків народних засідателів на громадських засадах, безкоштовно; відповідно до другого участь у роботі суду повинна була бути оплачуваною.

Намагаючись подолати пасивність народних засідателів, радянська влада в 60–80-ті рр. ХХ ст. розгорнула широкий комплекс заходів, спрямованих на підвищення їх активної ролі у судовому процесі. Водночас матеріальна складова гарантій діяльності народних засідателів не була належним чином розроблена, і навіть матеріальна компенсація за виконання обов'язків засідателя не могла у повній мірі задовольнити потреби населення. Тож в науковій літературі того періоду неодноразово вносилися пропозиції про розробку додаткових гарантій для народних засідателів.

Ключові слова: інститут народних засідателів, правосуддя, активність та пасивність народних засідателів.

Статтю присвячено аналізу проблемних питань функціонування інституту народних засідателів в УРСР у 60–80-х рр. ХХ ст. Виявлені фактори, що сприяли активізації участі населення у здійсненні правосуддя в зазначений період.

Статья посвящена анализу проблемных вопросов функционирования института народных заседателей в УССР в 60–80-х гг. ХХ в. Определены факторы, которые способствовали активизации участия населения в осуществлении правосудия в данный период.

The article is devoted the analysis of problem questions of functioning of

institute of folk assessors in USSR on an extent 60–80th years of XX century. Found out factors, that activations of participation of population promoted in realization of justice in a noted period.

Література

1. Похмелкин В. О путях повышения активности народных заседателей // Советская юстиция. — 1969. — № 14. — С. 11–13.
2. Голубева Л. М. Участие общественности в осуществлении правосудия / Л. М. Голубева. — Фрунзе: Илим, 1968. — 130 с.
3. Радутная Н. В. Народный заседатель / Н. В. Радутная. — М.: Юрид. лит., 1973. — 120 с.
4. Михайлов Н. Судьи и народные заседатели о себе // Советская юстиция. — 1989. — № 6. — С. 6–8.
5. Приказ Министерства юстиции СССР от 16.07.1975 № 18 «О работе с народными заседателями» (вместе с «Рекомендациями по вопросам работы с народными заседателями») [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8674.htm.
6. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 03.04.1987 № 1 «О соблюдении законодательства, регламентирующего участие народных заседателей в осуществлении правосудия» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13890.htm.
7. Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок: монография / рук. авт. кол. И. Л. Петрухин; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М.: Ин-т государства и права Академии наук СССР, 1975. — Ч. 1. — 298 с.; Ч. 2. — 230 с.
8. Понеделков М. И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел / М. И. Понеделков. — М.: Юрид. лит., 1978. — 96 с.
9. Полегайко М. Больше оказывать помощи народным заседателям районных (городских) народных судов // Советская юстиция. — 1970. — № 8. — С. 10–11.